

IDENTITÁSFORMÁK ÉS HAGYOMÁNYOK

SZABADOS György

Régtől fogva megfigyelhető, hogy többféle szervező erő fog össze embercsoportokat. Ezek az erők nem kizárják, hanem kiegészítik egymást (például egy-egy családhoz, városhoz, néphez, államhoz, vallási közösséghez való tartozás). A korai múltban a leginkább vizsgált, ám a forrásadottság szeszélye miatt legkönnyebben összetéveszthető két közösségi létforma az állam és az ethnosz.

Az állam tömören fogalmazva meghatározott terület lakossága felett gyakorolt tartós és intézményes független hatalmat jelent, amely a történelemben dinamikusan, vagyis térben és időben változva jelenik meg. Ismérvei közül az alábbiakat érdemes kiemelni: az állam első megjelenésében katonai jellegű alakulat, az emberi akaratszerveződésen alapuló legfontosabb társadalmi jelenség, amely politikai célok elérésére jött létre az érvényesíthető hatalom központosítása révén. Ethnoszon a közös jelrendszert (ilyen lehet a nyelv, viselet, szokások) és tartós önelnevezést alkalmazó eredet- és hagyományközösséget értem, amely tudatosan megkülönbözteti magát más ethnoszoktól.

Nem mindegy tehát, hogy az adott csoportjelölő kifejezés egy meghatározott területen élő, hatalom igazgatta lakosságra, vagy egy eredet- és hagyományközösségre vonatkozik. Három, a steppei kultúrkörbe mutató kora középkori példával kívánom szemléltetni e kétféle identitás elkülönítésének indokoltságát.

Elsőként Menandrosz Protektor 6. századi történetíró ama feljegyzése kíváncsodik ide, amelynek értelmében a bizánci császár az utigurokat a kutrigurok elleni háborúra biztatta. Ajánlatától az utigurok azért ódzkodtak, mert a kutrigurokat velük egy etnikai közösségbe tartozóknak ismerték el, akik más főhatalom alatt élnek. Menandrosz szinte iskolapéldáját adja az „egy ethnosz – két állam” képletnek, már ha az utigurok és a kutrigurok szervezettségét állami nagyságrendűnek tarthatjuk. Ez esetben az „utigur” és „kutrigur” jelölőn állami, s nem etnikai identitás értendő; a közös ethnosz-névről nem nyilatkozott Menandrosz. Másodikként szintén 6. századi bizánci szerző tudósítása következik. Agathias azt a folyamatot írja le, ahogy az utigurok és a kutrigurok más hatalmak alá tagozódtak be. Attól kezdve új uraik adnak nekik nevet, vagyis utigurként és kutrigurként megszűntek állami identitásjelölő tényezőként létezni és látszani. Figyelemre méltó, hogy Agathias etnikai azonosítás gyanánt a „hun” csoportjelölő nevet alkalmazza rájuk. (Ez annyiban aggályos, hogy az egykori Hun Birodalom igen sokféle identitású elemet integrált, tehát itt felvetődik a „milyen értelemben

hun?” – kérdése.) A nagyobb politikai egység láthatatlanná tevő erejével ellentétes irányú folyamatot ábrázol harmadik idézetünkben a magyar Kézai Simon. 1285 előtt szerkesztett gestája a székelyek eredetét mutatja be. Ha lehántjuk a toposszerű indoklást a félelem kiváltotta névváltásról, akkor az alábbi jelenség tűnik elénk: a nagy állami egység megszűnik, ezáltal egyik alkotóeleme láthatóvá válik a történetíró számára.

Mi lehet e magyarázat valóságalapja és mi nem? A népvándorlás kori Kárpát-medence mozgalmas történelmét ismerve bizton kizárható, hogy a 453-ban felbomlott Hun Birodalom romjaiból háromezer ember olyan mentsvárat épített volna, amelyik közel ötfélszázadig megtart helyében és identitásában egy közösséget. Annál hihetőbb, ha a hunok után következő Kárpát-medencei steppe-birodalom összeomlására gondolunk, és feltesszük, hogy a „székely” az Avar Kaganátus egyik etnikai alkotóeleme volt. (A székelyek vérségi szervezettségével szemben felhozott nyelvészeti érvek történetileg amúgy sem meggyőzőek.)

Hóman Bálint erre mutató okfejtését még 1921-ben közölte. Érdemes lenne gondolatát visszaemlíteni a mai tudományos eszmecsere véráramába, hiszen az írott és a régészeti kútfők egymástól függetlenül vallanak ugyanarról, hogy az avar állam 9. század eleji bukása után az avar kori lakosság nem pusztult ki, de nem is szlávósodott el.

Az egyes „avar” csoportok túlélését a 9. század végéig, sőt a 10. századba nyúlóan is lehet dokumentálni. Különösen fontos a Bórbanszületett Konstantintól idézett kútfőadat, hiszen ha a ténylegesen létező Horvátország a 950-es évekig nem tudta asszimilálni avarjait, akkor a „Nagymorva” Fantombirodalomtól igazán nem várhatunk el ilyen identitás-deformáló erőt, a Kárpát-medencei bolgár jelenlét pedig az újabb kutatási eredmények láttán ugyancsak elégtelennek mutatkozik ilyesmire.

Az újabb kutatásban filológusok és régészek egyaránt állítják, hogy Álmos népének bejövételét megérve az „avar” lakosság a magyar etnogenezis Kárpát-medencei szakaszának részesévé vált. Ám ha ez így van, akkor miért nem hagyott az „avar” név nyomot legkorábbi gesta- és krónikaszerkesztéseinkben?

A válaszhoz 1778-tól indulok, mégpedig nem az öncélú historiográfiai múltba révedés jegyében, hanem ellenkezőleg: azt szemléltetendő, hogy történettudományunk már akkor fel tudott mutatni máig eleven elméleti-módszertani útmutatást. A jezsuita Katona Istvántól való forráskritikai kívánalmakkal, vagyis a történetíró korára, etnikai/társadalmi hátterére, s főleg alkotói tudatosságára és elfogultságának mértékére irányuló kérdésekkel a jelenkor kutatója is minduntalan szembesülni köteles.

Az identitásformák hagyománybeli megjelenéséhez a német medievisztika 1961-ben publikált nagy hatású elmélete nyújt fogódzót. Reinhard Wenskus a germánok korai etnikus

történelmét, valamint annak írásbeli rögzítését a „Traditionskern” („hagyománymag”), illetve „traditionstragender Kern” („hagyományt hordozó mag”) terminológiával szemléltette. Ennek lényege, hogy egy domináns csoport a magasabb szintű politikai egység kialakításakor egy eredetmítosz által legitimálta az összetartozást, és e domináns csoport hagyománya vált majd az egész közösség származástudatává.

A wenskusi elmélet kutatástörténeti előzményének tartható Hóman Bálint 1925-ben közölt meglátása, miszerint az uralkodóház nagyságrendjén jelölhető ki a magyar hun hagyomány valóságmagva; ez a jelentésmező tágult ki, hogy aztán az egész magyarság eredetére vonatkozzék. Mivel régi krónikásaink az avar kagánokat nem csatlakoztatták az Attila→Álmos-leszármazásrendbe (nem kell indokolni, miért jártak el helyesen), kézenfekvő válasz adódik az előzőleg feltett kérdésre: az avarok azért nem jutottak be a magyar gesta- és krónikairadalomba, mert nem maradt olyan domináns „avar” hagyománymag, amelyik beküzdhetné volna magát az Árpád-kori írásbeliségbe.

A további fejtegetésekhez mindazonáltal nélkülözhetetlen a „hagyománymag-elmélet” hazai létjogosultságát lemérni historiográfiánkon. E téren óvatosságra int az a körülmény, hogy történeti irodalmunk legrégebbi alkotásainak halványult körvonalai 13–14. századi szerkesztésekben sejlenek fel: a korábbi időrétegekre tartalmi és stíluskritikai jegyek utalnak. Nem véletlen, hogy a kutatás nem jutott megegyezésre abban, mikor keletkezett a legkorábbi magyar história. A meglévő szövegek utalása a legrégebbi könyvekre, valamint a 11. századi események előadását szabdaló tartalmi törések miatt azokat követem (Domanovszky Sándor, ifj. Horváth János), akik egy I. András-kori (1046–1060) ősgesztával számolnak. Hangsúlyozni illik: más megoldás is lehetséges, amiként az sem tisztázott, hogy hány gesztafolytatás készült a 13. század előtt. Mindeme bizonytalansági tényezők dacára ésszerű a korunkra jutott művekből egy historiográfiai fő vonalat kiolvasni, méghozzá a *megjelenített*, az *elhallgatott* és a *vitatott* mondandó alapján. A *megjelenített* tartalom túlnyomó része az uralkodóház és környezete köré szövődik. Ennek ellentmondani látszik az a fegyelmezett *hallgatás*, ami Árpád és Taksony között élt nagyfejedelmünket, meg a főhatalmat igénylő Koppány és István rokonsági fokát övezi, ám ezt az ellentmondást feloldja egy szabályszerűség: a krónikáinkban definiálható rokonságú Árpád-háziak rendre Árpád legkisebb fiától, Zoltától származtak, akik később a keresztény királyokat adták. E hallgatás által a legifjabb ág hatalomkiszajátítása nem kényszerül legitimációs magyarázkodásra. Más a helyzet a keresztény kori fejezetekkel: itt az egyes gesztairók sokszor elődeikkel *vitakozva* közölték a maguk változatát. (Ide a Vazul-fiak származtatása, Salamon koronázása és Könyves Kálmán megítélése értendő.) A korábbi szövegekkel való egyet nem értés jelei azt

bizonyítják, hogy azoknak tekintélye volt. Akkora, hogy az újraértékelő írók nem rekkentették el őket nyomtalanul, hanem a „meghaladott” múltértelmezés cáfolatával egyfajta túlélést biztosítottak neki; csak éppen az érvényét vették el nyilvánosan. Az íróelődök szövegének kényszerítő erejű alapul vétele és a tárgy javarészt monarchikus-dinasztikus irányultsága együttesen arra vall, hogy az Árpád-kori magyar állam központja, az uralkodóház élte a történetírást. A „hagyománymag-elmélet” ilyenformán jól működik a magyar historiográfiára alkalmazva.

Ebből egyenesen adódik az a kérdés, hogy a krónikáink által megőrzött eredetmondák hány hagyománymagra vezethetők vissza, vagyis hány közösségformáló komponens szellemi lenyomatát őrzik. Négy eredettörténet jöhet szóba: a csodaszarvasmonda, a székelység „hun” származása, a turulmonda és az első magyar uralkodóház Attila-hagyománya. (A „kötelező” biblikus ős-utalásokat mellőzöm, hiszen kézenfekvő azok idegensége a belső keletkezésű hagyománytól. Krónikáink hun története a csodaszarvasmonda folytatása, ám arra most nincs alkalom érdemben kitérni.) A válaszadáshoz nem csupán a mondák eredetiségét, hanem azok tárgyát, rendeltetését is meg kell határozni.

A csodaszarvasmondával kapcsolatban filológiai alapon merült fel, hogy ez csupán „könyvmonda”, irodalmi toposz, egy antik görög monda kései variánsa. Tény, hogy nemcsak a magyarságnak van csodaszarvas-eredetmondája, ám a toposz-minősítés a folklorisztikai eredmények fényében tarthatatlan. Az eddigi legteljesebb elemzést elvégző Berze Nagy János 1927-ben mutatott rá arra, hogy olyan nyelvi közegekből adathatóak motívumegyezések, amelyekkel (például egyes törökségi népek szellemi kincseivel) a latinul lejegyzett magyar csodaszarvasmonda – legkorábról ismert előfordulása Kézainál – filológiai természetű kapcsolata bizton kizárható. Nem indokolt hát e mondánk ősiségét kétségbe vonni, amelynek rendeltetése is egyértelmű: etnikus eredettörténet.

A turulmonda eredetisége annak dacára nem képezi vita tárgyát, hogy Ipolyi Arnold, Sebestyén Gyula és főleg Demény István Pál kutatásai több motívum hasonlóságát is felszínre hozták, amelyek jórészt a törökségi népek hagyatékához vezetnek. Érdekes módon a monda minőségének értékelésekor mutatkozik bizonytalanság, ami abban ölt testet, hogy vannak, akik a csodaszarvas- és a turulmondát a magyarság más-más csoportjából, ha úgy tetszik, más-más hagyománymagjából vezetik le. Ez a vélemény azért nem helyálló, mert a két monda rendeltetése különböző: előbbi egy ethnosz, utóbbi kizárólag egy uralkodóház eredetmítosza. A csodaszarvas- és a turulmonda ennél fogva nem csereszabatos, nem egyenrangú egymással: sarkosan fogalmazva előbbi a pogány magyar ethnosz, míg utóbbi a pogány magyar állam eredetmítosza, hiszen az etelközi steppe-államot megalapító Álmos születésének előzményeit

adja elő. Hierarchikus szempontra kiélezve az látszik, hogy a turulmonda magasabb szinten helyezkedik el, rendeltetése szerint dinasztikus állami eredetmítosz.

A turulmondát még egy hagyományelemmel szokás szembeállítani: ez az Árpád-ház Attilától való származástudata. E nézet indoklása úgy hangzik, hogy a monda szerint a turul termékenyíti meg az anyát, Álmos ilyenformán nem származhat Attilától, csak a keresztény klerikusok szelídítették álomlátássá a fogantatást. Jóllehet az egyetemes folklorisztikai példák között valóban akad állatösmítosz, de ugyanúgy található álomlátásmonda is (Er-Togrul és fia, Oszmán esete). Így hát vegyes érvelés, vagyis módszertanilag megengedhetetlen eljárás az, hogy egyes folklorisztikai adatok láttán – és mások elmellőzésével! – fogantatásmitoszt magyarázzunk bele egy olyan mondába, amelynek filológiai egysége kizárólag az álomlátást engedi meg. Ekképp az Árpád-ház Attilától való származásának tudatát és a turulmondát nem egymást kizáró két eredettörténetként, hanem egyazon családi hagyomány elemeiként, hiteles belső szellemi hagyatékként érdemes számon tartani.

Ennek írásbeliségbe jutása felől elgondolkodtató felvetés fogalmazódott meg nemrég. A német Hersfeldi Lampert 1077-ig írt évkönyve szól arról, hogy Anasztázia, Salamon király édesanyja Nordheimi Ottó bajor hercegnek ajándékozta Attila kardját hálából, amiért Ottó segítette Salamonnak trónra jutni. A filológiai hiperkritika ezt a momentumot nem tartja bizonyító erejűnek az Árpádok meglévő Attila-hagyományára, csak egy magyar illetőségű divatos nyugat-európai származtatáselméletet lát benne. Bálint Csanád 2006-ban publikált felvetése szerint ugyanakkor „*Salamonnak Kijevben született és nevelkedett édesanyjára nem feltétlenül lehettek hatással a magyarok eredetével kapcsolatos nyugati elképzelések!*” Bálint Csanád észrevételét a korszak politikátörténete igazolja. Anasztázia kijevi hercegnő 1046-ban érkezett férjével, Vazul fia Andrással Magyarországra. I. András országlása alatt sokáig ellenséges volt a magyar–német viszony, csak 1058-ra sikerült helyreállítani a két állam szövetségét úgy, hogy András fiát, Salamont eljegyezték Judit német hercegnővel. Andrást 1060 őszén öccse, I. Béla fosztotta meg trónjától. Anasztázia és Salamon ekkor német földre menekült, s onnan tért vissza 1063 végén, Béla halálát követően. E három év alatt Anasztázia éppen a nyugat-európai latin írásbeliség Attila-hagyományát tanulmányozta volna? Ráadásul annak idején a Kijevi Ruszból érkezett, Kelet-Európából, ahol szintén nem a magyar királyok nyugaton honos származásánál foglalkoztak a Rurik-hercegnők neveltetésekor! Marad az egyetlen logikus válasz, hogy Anasztázia férjétől értesült az Árpád-ház Attila-hagyományáról: erre házasságuk mintegy másfél évtizede alatt bőven lehetett ideje.

Hersfeldi Lampert adata egyrészt azért érdekes, mivel – ellentétben a régi magyar geszták keletkezésrendjével – jól keltezhető, másrészt mert újabb érv az I. András-kori *Ősgeszta* léte

mellett. Ismeretes, hogy András trónfoglalása révén újra fiági Árpád-házi került a magyar trónra. A megvakított Vazul fia e dinasztikus legitimitáció által lehetett Magyarország ura, és ez a körülmény kifejezetten kívánta a pogány korban gyökerező családi hagyományok írásba foglalását. I. András király pedig a pogány és keresztény világ határán élt: jóllehet krónikáink a „fehér és katolikus” jelzővel ruházták fel, de megjegyezték, hogy ágyast tartott, aki György nevű fiát szülte neki, sőt törvényes fiai, Salamon és Dávid magtalanságát isteni büntetésként állítják be, mivel András a királyság elnyeréséért a pogányokkal szövetkezett, s megengedte nekik a keresztények legyilkolását. Bár az András-kori *Ősgeszta* és tartalma tárgyában csupán a feltételezés erejével szólhatunk, de Hoppál Mihály szavaival élve *„érdemes megbarátkozni a gondolattal, hogy a történelmi legendákban mindig található valami valódi történelmi mag, illetve igazság.”*

A választott példák között negyedikként a székely eredettörténet áll. Erről korábban esett szó, itt csak annyit érdemes hangsúlyozni, hogy ez egy etnikai rendeltetésű hagyaték, csakúgy, mint a csodaszarvasmonda. Anonymusnál és a krónikákban egyaránt magyarokhoz csatlakozó ősfoglalóként jelennek meg a székelyek.

Mindezek alapján a négy eredettörténet két hagyománymag között oszlik meg, de nem egyenlő arányban. Az első, domináns magba egy etnikus rendeltetésű (csodaszarvasmonda) és két, egymást kiegészítő állami jellegű (Attila-ös, turulmonda) hagyományelem sorolandó, a dinasztia származástudatának két összetevője. A másodikban egyedül egy etnikus monda marad, a székelyek eredete. Ez alárendelt szereplőként épült be a magyar krónikairodalomba, s vált ebben az értelemben az Avar Birodalom egyetlen lehetséges historiográfiai „túlélőjévé”. E két, „magyar” és „székely” közösségformáló komponens Árpád-kori íráskultúrába jutott lenyomata egyszersmind arra bizonyos, hogy legrégebbi historikusaink a maguk logikája szerint már számoltak a néppé formálódás lineárisnál bonyolultabb folyamatával, amit ma többirányú etnogenezisnek nevezünk.

Végezetül az állami és etnikus identitás mondaelemeinek forrásbeli megoszlását kell tekinteni, hogy törvényszerűségeik új megvilágítást nyerjenek. Ezek fényében érthető, hogy Anonymus gesztájából miért hiányzik a csodaszarvasmonda; mint ahogy Attila miért a hunok nélkül jelenik meg: ez a monarchikus-arisztokratikus elitista írásmű eleve nem is volt hivatott néptörténetet adni. Az is kézenfekvő, hogy a dinasztikus államot legitimáló turulmonda mind nála, mind krónikáinkban olvasható; és talán az sem véletlen, hogy az etnikus érdeklődésű Kézai-mű ma ismert kivonatából hiányzik a turulmonda (jóllehet a turul neve ott szerepel!); valamint az is logikus, hogy a székelyek az uralkodóháznak történt behódolással biztosították helyüket a geszták és a krónikák lapjain. Ha az „állami” és „etnikus” identitásformákat

határozottan elkülönítjük, akkor az Árpád-kori íráshagyományban felbukkanó mondaelemek előfordulásai világosan láttatják legrégebbi történetíróink ebbéli tudatosságát.